निर्गलितोऽर्थः । प्रतिज्ञातलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः "प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना । समाप्तावनद्ध्यादिलक्षणलक्षितम् । अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तद्विपरीतः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लेखनीयं सभ्यस्थेन सभापतिना यथावेदितं पूर्वावेदनमनतिक्रम्य येन प्रकारेणावेदनसमये स्ववचनं लेखितं तथैव प्रत्यर्थिसमक्षमपि न पुनरन्यथा । तथा सत्यन्यथात्वेन भङ्गप्रसङ्गात् । अन्यथादीत्यादि हीनलक्षणे वक्ष्यते । प्रागेवार्थिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य लिखितत्वादधुना लेखनमनर्थकमित्याशङ्कानिरासायाह समाप्तेति । संवत्सरमासपक्षतिथिवारार्थिप्रत्यर्थिनामतदीयजातिभिरादिशब्दोपात्तैश्च द्रव्यसङ्ग्रातव्याति क्षणपरिग्रहादिस्थानवेलाक्षमाक्षिप्तादिभिर्यथायोगं चिह्नितमिति कार्यमात्रमावेदनकाले लिखितमधुनोपयुक्तसहितं लिख्यत इति नानर्थक्यमिति भावः । आदिशब्दप्राह्याणि च कालायन आह "निवेश्य वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा । देशं प्रदेशं विषयं स्थानं लाञ्छनतो वयः । साध्यं प्रमाणं द्रव्यं च सङ्ग्रा नाम तथात्मनः । राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च । क्रमात् पितॄणां नामानि पीडामाहर्तृदायकौ । क्षमाक्षिप्तानि चान्यानि पक्षं सङ्ख्या कीर्तयेत्" । कालो धनप्रयोगादिकालः । वर्षं पक्षक्षिप्तकालीनम् एवं मासपक्षतिथयोऽपि सन्ध्यावन्द्यादिक्रियोपलक्षितः कालो वेला । प्रदेशः क्षेत्रादिस्थवविशेषः । विषयोऽन्तर्वेद्यादिविषयः स्थानं विवादास्पदीभूतमहादिपामादि आकृतिरवयवसंस्थानविशेषः वयसाहणवादि प्रमाणं निवर्त्तनप्रस्थादि । आत्मनो राज्ञां च क्षेत्रादिभोगकालीनानां बहुवचनं तदीयपित्रादिप्राप्त्यर्थं निवासो निकटगृहादिः । पितरोऽत्रिप्रत्यर्थिनोः । पीडा प्रतिभूप्रभृतीनां धनिकादिकृता । आहर्त्ता प्रतिपक्षादिविषयवस्तूनि आनेता दायको दाहविक्रेतादिः । क्षमाक्षिप्तान्यालीयधनादिः परोपभोगाद्यपराधसहनचिह्नानि । अन्यत् सुबोधम् । सम्यक्कारोऽपि "अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च । प्रसिद्धमविरुद्धं च लिखितं साधनक्षमम् । संक्षिप्तलिखितार्थं च देशकालाविरोधि च । वर्णैर्नातिपरुषाढ्यैर्देशादेशप्रदेशवत् । स्वाभावस्वकसाध्याख्यालाञ्छनाकारवयसां कृतम् । साध्यप्रमाणं बहुशावदात्मप्रत्यर्थिनाम च । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् । क्षमाक्षिप्तात्मपीडावत् कथिताहर्तृदायकम् । यदावेदयते राज्ञे तद्भावेत्यभिधीयते" इति । अर्थवत् प्रयोजनवत् । धर्मसंयुक्तम् अल्पाक्षरप्रसूत्रार्थत्वादिगुणयुक्तम् । परिपूर्णमध्याहारादिनमेक्षम् । अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम् । साध्यवत् साधनीयार्थयुतम् । वाचकपदम् गौणलाक्षणिकपदरहितम् । प्रकृतार्थाविरोधि प्रागावेदितार्थेन सह संवादि । प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धप्रतिक्रान्तम् अविरुद्धं पुरराष्ट्रप्राड्विवाकराज्याविरुद्धम् । पूर्वापराविरुद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धम् । लिखितं संग्रथरहितम् । साधनक्षमम् साधनार्हम् । संक्षिप्तं शब्दाडम्बरशून्यम् । लिखितार्थं निरवशेषवक्तव्यार्थप्रतिपादकम् । देशलोकाविरोधि मध्यदेशीयमनुकूलम् शरत्कालीनशस्याढ्यं मदीयमपकृतमित्यादिदेशकालविरोधविधुरम् । परात्मनोः प्रतिवादिवादिनोर्वे पूर्वजाः पित्रादयस्तयः अनेके राजानः क्षेत्रादिभुक्तिकालीनास्तेषां नामभिरङ्कितं युक्तम् । अत्रार्थवत्त्वादीनि देशकालविरोधित्वमर्थिप्रत्यर्थिनामाभूत्यत्वं चेति सर्वत्र भावाभावस्वभावानि तैर्विना साध्यनिर्देशासिद्धेः । वर्णादीनि तु यत्र यावन्त्युपयुज्यन्ते तत्र तावन्त्येव निवेशनीयानि वर्णाधिक्यं सर्वत्र अदुष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तत्र वर्णादीनां कालानां दृष्टिधनद्वैगुण्यादिविवादेन प्रतिपक्षक्रयादिपौर्वापर्यवादे वोपयोगः । देशप्रदेशस्थानानामाहर्तृदायकयोरात्मादिपूर्वजराजादिनाम्ना च स्थावरक्षेत्रादिविवादेषु । साध्याख्यालाञ्छनाकारवयसां चौर्यादिसाध्यविक्रयादिविवादेषु । प्रमाणसंख्ययोर्मेवतुलितादिद्रव्यविवादे चौर्यादिविवादे च क्षमाक्षिप्तानामपेक्षितपरोपभुज्यमानभूम्यादिविवादे । आत्मपीडाया कथितप्रतिभ्वादिविवादे एवमन्यदप्युद्देयम् । अतएवाग्रवादाह कात्यायनः "देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च । पितॄणामहर्त्तॄणां पूर्वराजाहुकीर्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत्" इति । एतेषां तत्रोपयोगित्वात् । हारीतोऽपि "आसनं शयनं यानमात्मा कांस्यमयोमयम् । धान्यमन्नमयं यच्च द्विपदश्च चतुष्पदम् । मणिमुक्ताप्रवालानि हीरका रूप्यकाञ्चनम् । यदि द्रव्यसमूहः स्यात् संख्या कार्या तदैव तु । यस्मिन् देशे च यद्द्रव्यं येन मानेन मीयते । तेन तस्मिंस्तदा सङ्ख्या कर्तव्या व्यवहारिभिः" इति ।